

ОНОМАСТИЧНІ МІРКУВАННЯ

Специфіка власних назв та їх відмінності від назв загальних настільки істотні, що онімічні дослідження виділилися в окремий лінгвістичний розділ — ономастику. Вивчення, приміром, збірних назв або вигуків у окремі розділи мовознавства не виділяється, хоч там теж специфіки вистачає. Це засвідчує якусь особливу ономастичну специфіку, яка вимагає особливих підходів. Зацікавлення власними назвами, спроби їх дослідження, укладання словників власних назв існує вже дуже давно, однак у наукову галузь ономастика виділилася лише в ХХ ст. Можна сказати, що ономастика — це розділ мовознавства, який досліджує власні назви, їх сутність, специфіку, будову, групування, закономірності функціонування, їх походження та розвиток. Утім, є підстави говорити й про те, що ономастика — не розділ, а окрема наука, сурядна з мовознавством.

Власні назви прямо чи опосередковано утворені від загальних назв і є, отже, відносно загальних назв вторинними. Проте це не означає, що спочатку виникли загальні назви, а вже потім власні. Поки в мові не виділилася група власних назв, не існувало й розмежування цих двох груп. Були просто слова, які згодом стали розщеплюватися на загальні та власні.

Це добре видно з семантики найдавніших топонімів — назв великих рік та гірських масивів. Назви майже всіх великих рік означають, різними мовами, “ріка” або “велика ріка”: **Амур** (нівхське), **Євфрат** (вавілонське), **Єнісей** (хантійське), **Лена** (євенкське), **Міссісіпі** (індіанське), **Нігер** (туарегське). **Ніл** (семітське), **Об** (іранське), **Рейн** (галльське). Так само гори: **Альпи** — гори (кельтське), **Кавказ** — білосніжні гори (іранське), **Карпати** — скелясті (фракійське), **Тянь-Шань** — небесні гори (китайське) тощо.

Найдавніші люди постійно пересувалися в пошуках їжі, однак знали порівняно невелику територію свого роду чи племені. І якщо вони перебували на Амурі, то про існування Єнісею чи Лени не відали: вони знали лиш одну велику ріку, тому досить було називати її просто “ріка” — це була власна назва, що водночас була й загальною.

Пізніше зростання масштабів рухливості і, відповідно, ліпше пізнання географії показало, що назви “ріка” для позначення багатьох рік недостатньо — адже їх треба якось розрізнати. Тому географічні об’єкти стали іменуватися за своїми ознаками, тобто відповідати не на питання що?, а на питання який?, яка?, яке? — **Бистриця, Глинниця, Кам’янка, Криничний, Синюха, Чорновідка**. Пізніше, з появою держав і приватної власності назви нерідко стали відповідати на питання чий?, чия?, чие?, вказуючи на ім’я засновника чи володаря — **Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Володимир**. Усе це були присвійні прикметники, хоч у двох останніх прикладах того не видно, бо кінцевий приголосний тут ствердів.

Десь у такому приблизно дусі динаміку топономії окреслив Мирон Кордуба у книзі “Що кажуть нам назви осель?” (1938). Саме цього вченого разом з Іваном Франком (написав три спеціально ономастичні змістовні розвідки) та Ядором Стрипським (“Где документы старшей истории Подкарпатской Руси? О межевых названиях”. — Ужгород, 1924) можна вважати засновниками української наукової ономастики. У повоєнні ж часи могутня енергія та організаторський талант Кирила Цілуйка значно просунули українську ономастику вперед, надихнувши її на такий темп розвитку, що вона й сьогодні залишається на передових ономастичних позиціях у світі.

Ономастика дає багатющий матеріал для історії мови, історії народу, її даними користуються археологи, етнографи, географи та представники інших наук. Тут дозволю собі повторитися, вже не вперше вказавши на назву **Дніпро**, д. — рус. Дьнѣпръ, що є двомовним композитом, друга частина якого **-іпр** розшифровується на фракійському (кіммерійському?) матеріалі як “широкий” і була, ймовірно, давньоєвропейською назвою цієї ріки. Скіфи, що з’явилися тут у VIII ст. до н. е., додали до назви свій термін “ріка”, пор. осетинське don “ріка, давніше іранське danu. Отже, значення назви Дніпро — “ріка Широка”.

Слов’яни ж, що здавна сиділи на Дніпрі, мали свою назву цієї ріки: **Словутич** (є в “Слові о полку Ігоревім”), **Славута** (є в українських думках). Ці похідні форми вказують на давнішу назву ***Слова**, яка має прозору індоєвропейську структуру із значенням “текуча”.

Ця слов'янська назва Дніпра вийшла з ужитку, зберігшись лише за малою річкою **Славу́та** в його басейні, як там же збереглася й назва **Ібр, Ібра**, засвідчена лише в одному селі Житомирської області. Вона заступилася іншомовною, з походження скіфсько-фракійською, з давньоєвропейським корінням назвою **Дніпро**. Але збереглося в широкому вжитку похідне слово. Як люди, що живуть на Бузі, Волзі, називаються бужани (було таке східнослов'янське плем'я, що увійшло до складу українського народу), волжани, так ті, що знаходилися на ріці **Слові**, стали іменувати себе **слов'янами**. Отже, спільна назва слов'янських народів буквально означає “дніпровці, дніпряни”. Чи не першим до такої інтерпретації етноніма **слов'яни** схилився Василь Німчук.

Ось який великий шмат історії розкриває назва одної ріки. Ту чи ту інформацію, особливо етнічну, ховають у собі всі топоніми, антропоніми, теоніми та інші розряди власних назв. Так, завдяки аналізу географічних назв Андрій Білецький встановив древнє широке слов'янське заселення Греції, а Олег Тубачов виявив значні індоарійські впливи в басейні Азовського моря та в Криму, виводячи з цього джерела навіть назву **Русь**.

Тут мушу зробити тематичний стрибок і перейти до успішно й заслужено захищеної в Інституті сходознавства НАН України докторської дисертації Валерія Бушакова, по якій я готував проект зовнішнього відгуку. В. Бушаков категорично заперечує будь-які індоіранські впливи в топонімії Криму. Заперечує — так заперечує. Контрастні концепції науці не шкодять, а навпаки, сприяють її розвитку. Але ж заперечуєш, так доведи, обґрунтуй належним чином!

Дисертація В. Бушакова “Історична топонімія Криму” має багато наукових здобутків і багато недоліків. До безперечних досягнень відношу глибоке знання матеріалу і найліпшу його представленість з-поміж усіх наявних розвідок, що стосуються топонімії Криму. Автор вивчив величезний обсяг різномовних джерел, що дозволило йому зібрати й опрацювати мало не всю топонімію Криму та прослідкувати її історію — зміни, заміни, субституції тощо.

В кінці дисертації розглянуто повну деформацію та занепад тюркської топонімії Криму після його захоплення Російською імперією, аж до останнього етапу, що стався після депортації Сталіним кримських татар. Перспективи усунення кримських “навига-

дуваних ойконімів” нині невисокі. Відродженню історичної топонімії Криму має сприяти дисертація В. Бушакова та його наступна діяльність, як і авторитет усього Інституту сходознавства. Прагматичний аспект дисертації В. Бушакова, розкриття цінності й багатства історичної топонімії Криму, що позитивно вплине на можливості її відновлення, — то найважливіший складник дослідження.

Серед власне наукових конкретних досягнень В. Бушакова відзначу серйозно обґрунтоване пояснення поширеного у слов'ян і румунів терміна **готар**, який усі вважають запозиченим з мадярської мови. А виявляється, що це тюркізм, що й самі угри запозичили його в тюрків: кримськотат. **отар** “пасовище, луг”, ногай. “пасовище, отара”. Хороше враження справляє аналіз відомої назви **Чонгар**. Здається, задовільно пояснено й неможливість виведення кримськотат. разан “поперечна балка” з готського gasn “дім”, на якому наполягали деякі авторитетні вчені і серед них В. Топоров. Однак не віриться, що в Криму оті готськія дівки, що там восплакаша відповідно до “Слова о полку Ігоревім”, нічого по собі не залишили.

Найвищий і найважчий ступінь топонімічного дослідження — етимологізування. І там, де географічні назви етимологізуються легко, В. Бушаков, який знає матеріал і потрібні для етимологізації мови, робить це досить вправно. У важких випадках етимології дисертанта вже не переконують.

Так, для древнього ойконіма **Керч** пропонується досить дика генуезька етимологія Cherch (Черк) “круг, коло”, що татари прийняли з мататезою ч — к: Керч. Назва датується “не раніше XIII ст.”, бо раніше генуезців у Криму не було. Етимологія підкріплюється списком західноєвропейських ойконімів, у складі яких є корені з сенсом “круг, коло”, хоч саме в ойкономічній функції ці корені переважно не мали значення “коло, круг”. Для підкріплення цієї карколомної гіпотези В. Бушаков усі згадки Керчі до XIII ст. оголошує фальсифікатами: і київський лист хозарських євреїв, який спеціально вивчав, визнавши його ідентичність, такий висококваліфікований фахівець, як Омелян Пріцак, і Тмутороканський камінь 1068 р., що містить фразу “от тьмутороканя до кърчева”.

Докази фальсифікації Тмутороканського каменя несерйозні до

наївності: 1) фальсифікація каменя зацікавила Катерину, яка збиралася використати його як доказ давньої присутності Русі в Криму; доказ заперечується тим, що Катерина була така метка, що якби збиралася, то використала б; 2) літери каменя збігаються з літерами Остромирового євангелія, що для висічення на камені незручно; заперечення: придивіться до Розетського каменя II ст. до н. е., до його грецького тексту (внизу) — висічені на камені, твердішому за Тмуроканський (базальт, а не мармур), грецькі літери тут дуже подібні до грецької писемної графіки того ж часу: для письма, що не має усталених традицій кам'яного закріплення, інакше бути й не могло! 3) фальсифікаторів надихнув Геродот, що описав замерзання Керченської протоки й зимові мандри тут по льоду; проте князеві Глібу в Тмурокані й без Геродота було видно те замерзання та його практичне використання.

Інакше кажучи, теза про фальсифікацію Тмуроканського каменя не витримує ніякої критики. Це — жертва, принесена заради генуезької інтерпретації ойконіма Керч, яка є безпомічною й сама по собі. З таким же успіхом можна твердити, що й “Слово о полку Ігоревім” — теж фальсифікат. Цю тезу, як відомо, все життя відстоював Андре Мазон, а в останні роки життя нібито й Віктор Виноградов. Але докази автентичності “Слова” безмежно переважають. Безперечні тексти-фальшивки, як майстерно вони не зроблені (“Краледворський рукопис”, “Велесова книга”), засвідчують свою підробленість однозначно, а не якимись окремими натяками.

Приблизно таким же є рівень доказовості в дискусії В. Бушакова з О. Трубачовим щодо індоарійців у Криму. О. Трубачов на доказ своєї концепції опублікував монографію (якої В. Бушаков, за його ж словами, сказаними мені, навіть не тримав у руках) й більше десятка статей, де глибоко проаналізував багато конкретного матеріалу. У вступі В. Бушаков гордовито пише: “доведено відсутність у кримській історичній топонімії індоанійських реліктів, постульованих О. Трубачовим”. А де доведено, ким — не говориться, бо в дисертації нічого такого не доведено. На протязі 503 сторінок дослідження автор тільки 5 — 6 разів звертається до конкретних етимологій О. Трубачова, і жодного разу не можна сказати, що таке звернення є переможним.

Це стосується і тої ж Керчі, і “ведмежої” етимології назви **Артек**, яка з огляду на фонетику й топонімічний контекст ліпша за “перепелину” у В. Бушакова, тим паче — за виведення назви з епітета Артеміди **Ортигія**, що взагалі є фантастикою, і назви найбільшої кримської ріки **Салгир**: у О. Трубачова це “падаюча з гір”, у В. Бушакова — “велика гірська дорога”, з киргизьким відповідником — іншого не знайшлося — й припущенням, що “вздовж ріки тягнувся великий шлях”.

До списку деяких індоарійських інтерпретацій О. Трубачова (дуже незначної їх частини) вчений подає власні контрінтерпретації — тюркські, грецькі (румейські), італійські, які надто схожі на народноетимологічні переосмислення. В роботі В. Бушакова міститься цікава інформація, що в Криму близько 40 гідронімів **Карасу**. Але ж деякі з них у російських поселенців одержали форму **Карасиха**, орієнтовану на назву риби **карась**. Чи не плавають такі ж “карасі” у тюркських адаптаціях давніших топонімів? Взагалі, типологічна особливість саме тюркської топонімії в тому, що там панівна більшість назв абсолютно прозора, а меншість — абсолютно непрозора: **Крим**, **Таврія** тощо. У цій ситуації непрозорість означає, що назва генетично не є тюркською, а прозорість — що вона таки тюркська або добре адаптована тюрками.

Додамо, що В. Бушаков так само скептично ставиться до праць Олександри Суперанської з кримської топонімії: “несистемний підхід” (це у О. Суперанської, яка є одним з творців самого поняття “топонімічна система”!), “велика кількість необґрунтованих зіставлень кримських топонімів із родоплемінними іменами тюркських народів”. При цьому сам В. Бушаков акцентує думку, що імена племен і родів збереглися в топонімії Криму, тобто стає в позицію Юпітера, а для О. Суперанської відводить позицію бика.

Ці міркування хочу завершити мотивом ономастичного оптимізму. Усі напрямки сучасного вивчення власних назв, тобто ономастика теоретична, описова, історична, прикладна, літературна, знаходяться на піднесенні, активно розвиваються й одержують нові здобутки. Ось нещодавно вийшов фундаментальний (і в прямому, і в переносному значенні) антропонімічний словник Павла Чучки, над яким він працював кількадесят років. З’явився дуже солідний збірник праць Є. С. Отіна “Труды по языкознанию” (До-

нецьк, 2005), в якому панує ономастика. Ономастика наша збагатилася ще одним доктором наук: 25 жовтня 2005 р. Микола Зубов захистив докторську дисертацію “Слов’янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні”. Щороку зростає наукова вагомість періодичного збірника “Студії з ономастики та етимології”, що його видає ономастичний сектор Інституту української мови НАН України. Є надія, що цей збірник досягне рівня польської “Onomasticu” — найкращого слов’янського ономастичного журналу.

Кожна мова має мільйони, якщо не десятки мільйонів власних назв, які містять величезну інформацію і мають значне мовне навантаження. Усе це треба систематизувати, вивчити, проаналізувати. Мало в якій галузі мовознавства стільки нелегких завдань і стільки невиконаної роботи, як в ономастиці.

Н. Л. Швецова

ПРОЗВИЩА И ИХ МОТИВАЦИЯ В РУССКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ГОВОРАХ ОДЕСЩИНЫ

Традиция наделять друг друга прозвищами не только жива в сельской среде, но устойчиво сохраняется в кругу разных возрастных поколений.

Прозвище, как известно, вид антропонима, неофициальное дополнительное имя, данное человеку в любой период его жизни в соответствии с его характерной чертой, сопутствующим жизни обстоятельством или по аналогии. “Уличные” имена в сёлах и деревнях играют гораздо более значимую роль, чем в городе, они более функционально нагружены, богаты в лексико-семантическом и словообразовательном аспектах, являются продуктом духовной творческой энергии народа, выразителем своеобразия русского менталитета.

Прозвищные имена занимают периферийное положение в классе собственных имен. Как имена собственные они выполняют основные функции — дифференцирующую, индивидуализирующую и номинативно-идентифицирующую, причем дифференциальный аспект, как подчеркивает Ю. А. Карпенко, является ведущим в